

'ומחזיקים ישוב ארץ ישראל לבל תעזב ארץ הקדושה בידי זרים'

אריה מורגנשטרן, השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית המאה התשע-עשרה, ירושלים: שלם, תשס"ז, 594 עמ'

כשפרסם אריה מורגנשטרן בשנת תשמ"ה את ספרו 'משיחיות ויישוב ארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט', נמתחה ביקורת קשה על התזה העיקרית שלו, שאמרה כי עליות הפרושים לארץ במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה נבעו ממניעים משיחיים. יש להודות שלמתפלמסים משני הצדדים היו טענות חזקות, וקשה היה להכריע ביניהם. ככל מקרה הטענה כי תלמידי הגר"א עלו לארץ ממניעים משיחיים, לא הוכחה דיה עד היום הזה.¹ כבר בזמנו סברתי כי החלק השני של עבודת הדוקטור של מורגנשטרן, העוסק בראליה של היישוב, משכנע יותר מהחלק העוסק בעניין המשיחי,² והצטערתי שלא הקדים את פרסום החלק הזה לחלק שעורר מחלוקת רוויית יצרים. הקדמת העניין המשיחי לראליה הייתה פועל יוצא מרוח הזמן – מן הפולמוסים בחברה הישראלית בשנות השמונים של המאה העשרים בין משיחיסטים לאנטי-משיחיסטים. עם שכוך הפולמוסים האלה הגיעה השעה לחזור לראליה

של היישוב היהודי במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, מה שאכן נעשה בספר הנדון.

עבודת הדוקטור של מורגנשטרן התבססה בעיקרה על כרכי ארכיון 'ועד הפקידים והאמר-כלים' (הפקוא"מ) באמסטרדם שהגיעו לספריית יד בן-צבי בראשית שנות השבעים של המאה שעברה. לעומת זאת בעיבוד החדש של הנושא השתמש המחבר בחומר מגוון נוסף, שנאסף במהלך השנים שלאחר אישור עבודת הדוקטור. הוא סקר מחדש את מסמכי הפקוא"מ הן אלה הנמצאים בירושלים והן אלה הנמצאים בארכיון ספריית הרוזנטליאנה באמסטרדם, והוסיף עליהם מקורות מארכיון זה שנחשפו רק לאחר שהשלים את עבודת הדוקטור שלו. בחומר החדש שהמחבר השתמש בו כלולים אוספי מכתבים שנמצאו בארכיונים פרטיים, מסמכים מוסדיים, פנקסי קהילות וחומר מוועד 'פקידי קושטא', מוועד 'רוזני וילנה' ומקונסוליות שונות בירושלים. כמו כן סוקר המחבר את ההיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי בארץ, כולל זו שנכתבה בתוכו, כמו כתבי אברהם משה לונץ.³ המחבר מליץ על חומר מקורות שנעלם עם השנים, אך עדיין מבחינת המקורות טוב מצבו של חוקר היישוב בארץ מזה של חוקר יהדות התפוצות של אותו זמן. תלותו של היישוב בארץ בתמיכה מחו"ל והיות יהודי הארץ אחד מעיר ושניים ממשפחה יצרו צורך בקשר מכתבים, ואלו השאירו לדורות שפע מקורות שאין דומה לו במחקר על קהילות יהודיות אחרות בנות הזמן, אם במערב ואם במזרח.

כבר בראשית הדיון בולט הריבוי שעושה המחבר במושג לאומיות בכל הקשור לשאיפות

1 גם אם נקבל את קביעותיו של י' ליבס במאמריו המלומדים על ר' מנחם מנדל משקלוב כי חיבוריו רצופים ברמזים שבתאיים, עדיין המרחק בין רמזים ספרותיים לתנועה חברתית הוא רב. ליבס עצמו קבע כי למרות רמזים אלה, 'שבתאי צבי ונסיגות הגאולה שלו מתוארים כאן אמנם כמונחים שליליים'. ראו: י' ליבס,

'צדקת הצדיק', קבלה, ט (תשס"ג), עמ' 244.
2 א' מורגנשטרן, 'הפקידים והאמרכלים באמסטרדם והיישוב היהודי בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א.
3 על חומר המקורות הנוסף ראו: עמ' יג-לא.

מִן הַגְּאוּלָּה עֲצָמָה (עמ' 12-13).⁴ הַצִּיטוּטִים שְׁמוֹרְגִנְשְׁטֵרן מְבִיא מְדַבְרֵי ר' מִנְחֵם מְנַדֵּל מִשְׁקֵלוֹב מְדַבְרִים בְּעַד עֲצָמָה וְסוֹתֵרִים אֶת הַטַּעֲנָה כִּי מְדוּבָר כַּמְשִׁיחִיּוֹת לֹוֹהֵטָה – 'כִּי אֱלֹהִים יִבְנֶה אֶת יְרוּשָׁלַיִם, וְאִם לֹא יִהְיֶה זֶה בִּימֵינוּ' (עמ' 27).

פֶּרֶק א מוֹקֵדֵשׁ לְחִידוּשׁוֹ שֶׁל הַיִּיֶשׁוּב הָאֲשַׁכְּנָזִי בִירוּשָׁלַיִם (עמ' 11-49). תִּיאוֹר הַתַּפְתָּחוֹת הַקְהִילָה הַיהוּדִית בִירוּשָׁלַיִם מִשְׁנַת 1816 וְאֵילָךְ הוּא תְרוּמָה חֲשׂוּבָה לְהַכְרַת הַתְּקוּפָה בְּאַרְץ כִּכְלָל וּבִיִּשׁוּב הָאֲשַׁכְּנָזִי בִפְרֵט (עמ' 30-49). הַמַּחְבֵּר סוֹקֵר אֶת יַחְסֵי הַסְּפָרָדִים וְהָאֲשַׁכְּנָזִים, אֶת יַחְסֵי הַפְּרוּשִׁים וְהַחֲסִידִים וְאֶת יַחְסֵי הַפְּרוּשִׁים וְהַמִּסְיוֹן.

פֶּרֶק ב מְסַפֵּר עַל תְּמִיכַת יְהוּדֵי לִיטְאָ-רוֹסְיָה – פּוֹלִין בְּעֵלְיִית תְּלִמִּדֵי הַגְּרָ"א (עמ' 50-86). הַתִּיאוֹר הַמְּפּוֹרֵט שֶׁל הַקְּמַת אֲרֹגוֹן הַתְּמִיכָה 'רוֹזְנֵי וִילְנָה' הוּא מְקוּרֵי וְרַב חֲשִׁיבוֹת לְחֹקֵר הַנוּשָׂא. הַמַּחְבֵּר מְצִיג אֶת תְּהִלְכֵי קְבֻלַּת הַהַחְלָטָה לְהַתְּמַקֵּר בְּתִמְכָּה בִפְרוּשִׁים וְלֹא בַחֲסִידִים, וְחוֹשֵׁף אֶת הָאִשִּׁים הַבּוֹלְטִים בְּאַרְגוֹן זֶה וְאֶת הַסִּיבוֹת לְהַתְּנַהֲלוֹתוֹ הַחֲשָׂאִית, מַה שֶׁהִיא חֲסֵר בַּחֲבִירוֹרִים הִיסְטוֹרִיִים קוֹדְמִים עַל הַתְּקוּפָה. אֲגַב תִּיאוֹר הָעוֹלָם אֲרֻצָּה מְלִיטָא מְבִיא הַמַּחְבֵּר מִידַע מְעַנִּיין עַל יְהוּדוֹת לִיטָא כִּכְלָל וְעַל יְהוּדוֹת וִילְנָה בִפְרֵט. כֵּךְ אֲנִי לּוֹמְדִים עַל שִׁכְבוֹת שׁוֹנוֹת בְּצִיבוּרֵי הַיְהוּדִית, עַל הַיַּחְסִים בֵּין הַקְּבוּצוֹת הַשׁוֹנוֹת וְעַל הַמְּצַב הַכִּלְכָּלִי שֶׁל יְהוּדֵי רוֹסְיָה וּפּוֹלִין. הַמַּחְבֵּר אִף מְבִיא מִידַע מְפּוֹרֵט עַל חֲלוּקַת כִּסְפֵי 'מְגַבִּית

אַרְץ-יִשְׂרָאֵל מְרוֹסְיָה וּמְפּוֹלִין בֵּין הַכּוֹלְלִים הַשׁוֹנִים וְעַל מְעוֹרְבוֹת 'רוֹזְנֵי וִילְנָה' בַּחֲלוּקָה זֹו (עמ' 81-86). בַּפֶּרֶק הַשְּׁלִישִׁי 'הַפְּעוּלוֹת לְמַעַן יְהוּדֵי אֲרֻץ-יִשְׂרָאֵל בְּרַחְבֵי הָאִימְפֵּרִיָּה הָעוֹתָ'מָאֲנִית' (עמ' 87-114), הוּא מְבַהֵר אֶת דְּרָכֵי הַפְּעוּלָה שֶׁל אֲרֹגוֹן 'פְּקִידֵי קוֹשֵׁטָא', שֶׁהוּקָם בִּשְׁנַת 1726, וְשָׁקִיבֵל עֲלֵיו אֶת הָאַחֲרִיּוֹת לְקִיּוּמָם הַכִּלְכָּלִי וְהַפּוֹלִיטִי שֶׁל יְהוּדֵי אֲרֻץ-יִשְׂרָאֵל (עמ' 92-114). שְׁחִזוֹר תְּפַקּוּדָם שֶׁל הַמוֹסְדוֹת הָאֵלֶּה וְתִיאוֹר הַדְּמוּיוֹת שֶׁעֲמְדוֹ בְּרֹאשָׁם הֵם תְּרוּמָה רַבַּת עֵרֶךְ שֶׁל מַחְקֵר זֶה לְחֹקֵר הַיִּיֶשׁוּב הַיְהוּדִי בְּאַרְץ בְּעִיקָר בְּמַחְצֵית הָרֵאשׁוֹנָה שֶׁל הַמָּאָה הַתְּשַׁע-עֶשְׂרֵה, וְהַמַּחְבֵּר הוֹסִיף הַרְחָבוֹת נַחוּצוֹת הֵן מִן הַמָּאָה הַשְּׁמוֹנֶה-עֶשְׂרֵה וְהֵן מִן הַמַּחְצֵית הַשְּׁנִיָּה שֶׁל הַמָּאָה הַתְּשַׁע-עֶשְׂרֵה. נוֹסֵף עַל כֵּךְ עוֹסֵק מוֹרְגִנְשְׁטֵרן בְּנִכְבְּדִים הַיְהוּדִים בְּרַחְבֵי הָאִימְפֵּרִיָּה הָעוֹתָ'מָאֲנִית, אֲשֶׁר כּוֹחַם וְהַשְּׁפַעְתָּם מְסַבְּרִים יִפְּה אֶת מְצַבָּם שֶׁל הַיְהוּדִים בְּאִימְפֵּרִיָּה כִּכְלָל וּבְאַרְץ-יִשְׂרָאֵל בִּפְרֵט וְאֶת הַפְּעוּלוֹת שֶׁנַּעֲשׂוּ בְּעַנְיֵינָם (עמ' 92-95).

בַּפֶּרֶק הַרְבִּיעִי 'גִּיּוֹס תְּמִיכָה כִּלְכָּלִית לְמַעַן הַיִּיֶשׁוּב הַיְהוּדִי בְּאַרְצוֹת מְעַרְב אֵירוּפָּה' (עמ' 115-146), מְאַלֵּף תִּיאוֹרוֹ אֶת הַתַּפְתָּחוֹת מוֹסְדֵי הַפְּקוּא"מ בְּאַמְסְטֵרְדָם, וְעַנִּיין לְעַצְמוֹ בְּהַקְּשֵׁר זֶה הוּא הַצְּגַת דְּמוּתוֹ שֶׁל צַבִּי הִירֵשׁ לְעַהְרֵן, רֹאשׁ הַפְּקוּא"מ (עמ' 140-146). הַמַּחְבֵּר מְתַאֵר אֶת הַנְּסִיבוֹת הַהִיסְטוֹרִיּוֹת שֶׁבָּהֵן הוּקָם הַמוֹסְדֵי וְאֶת הָאַנְשִׁים שֶׁעֲמְדוֹ בְּרֹאשׁוֹ (עמ' 115-146). הוּא מְאַפְיִין אֶת הָעוֹמְדִים בְּרֹאשׁ הַפְּקוּא"מ בְּתוֹר 'הַחוּגִים הָאוֹרְתוֹדוּקְסִים הַמְשִׁיחִיִּים' (עמ' 123), וְאוֹלֵי גַם כַּאֵן רֹאֵה יוֹתֵר מֵהַרְהוּרֵי לְכוּ, שֶׁהִרִי כִּשְׁהוּא מְפָרֵט אֶת סִיבוֹת תְּמִיכָתוֹ שֶׁל לְעַהְרֵן בִּיִּשׁוּב הַיְהוּדִי בְּאַרְץ, אֵינן הוּא מוֹנֶה בֵּין הַנִּמְוָקִים וְלוֹ נִימְוָק מְשִׁיחִי אֶחָד (עמ' 140-141). וְגַם אִם נִסְחָף לְעַהְרֵן בְּהַתְּלַהּבוֹת לְחִיִּשׁוּב הַקֶּץ לְקִרְאָת שְׁנַת ת"ר (1840), רֹאשִׁית פְּעִילוֹתוֹ לְטוֹבַת אֲרֻץ-יִשְׂרָאֵל קִרְמָה בְּשִׁלוּשִׁים שָׁנָה וְיוֹתֵר לְשְׁנַת ת"ר (עמ' 15

4 ידוע מאמר הז"ל על הפסוק 'ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופר'כם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא' (יחזקאל לו, ח), 'אין לך קץ מגולה מזה' (בבלי, סנהדרין צב ע"ב), 'יישובה של ארץ-ישראל הוא סימן לגאולה. מהו המשכו של 'הקץ המגולה'? תורת 'אתחלתא דגאולה' הגורסת גאולה בשלבים מורכבת למדי, וודאי שאין לזהותה עם הזמן המשיחי שהוא גלוי וודאי. ראו: 'רבלין, "מעשה וחשבון" בתולדות ירושלים: ספר הפזמונים "ברית אבות בסערת אליהו" – יסודות האתחלתא דגאולה של הגר"א מוילנא, בדר, 15 (תשס"ד), עמ' 27-40.

להשכין שלום בין הנצים – אנשי ה'חורבה' ואנשי ה'חצר'. ואכן הוא השיג את המטרה והקים לכולל הפרושים בירושלים הנהגה אחת ועמד בראשה. הנהגתו של ר' משה מגיד (תר"א-תר"ה), אף כי הייתה קצרת ימים, גיבשה מחדש את הכולל הפרושי בירושלים לאחר משבר שנת חישוב הקץ (ת"ר) והכינה אותו לקראת הבאות (עמ' 228-239). פרק זה הוא אחד היפים בספר, אם כי גם הוא מעורר חוסר נוחות בשל המאמצים לטבוע חותם משיחיות באירועים ואף למשוך אותם עד להקמת השכונות החדשות בירושלים מחוץ לחומות, בסוף שנות השישים.

הפרק השביעי (עמ' 240-290) עוסק בעלייה לארץ ובירידה ממנה ומשווה בעניין זה בין עולי ליטא לעולי צפון אפריקה, השוואה מעניינת שטרם נעשתה כמותה ככל שמדובר ביישוב היהודי בארץ. תיאור גזרת הקנטוניסטים ברוסיה והמאמצים לביטולה באמצעות ארגוני התמיכה ביהודי ארץ-ישראל מאיר היבט בפעילות הכלל-יהודית במאה התשע-עשרה שטרם נגעו בו: העניין המשותף בארץ הפך את הארגונים שעסקו בכך לבעלי ברית גם בענייני הגולה. כך פנו ר' וזני וילנה' לפקוא"מ באמסטרדם לעזרה בלחץ על השלטונות הרוסיים בעניינם של יהודי רוסיה, והללו גייסו לאותה מטרה את הארגונים היהודיים בלונדון (עמ' 246-248). דבריו של מורגנשטרן בסוגיה זו זה מהווים תרומה חשובה לחקר החברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע-עשרה.

המחבר מביא בפרק זה עדויות רבות על מניעים משיחיים שהניעו את העולים גם מקרב יהודי רוסיה וגם מקרב יהודי אלג'יריה, ויש לדבריו סימוכין רבים במקורות מיסיונריים (עמ' 263-264). כאשר לשנות השלושים ניתן לקבל את טענתו של מורגנשטרן כי ציפיות משיחיות אכן הניעו את גלי העלייה מהאימפריה הרוסית ומצפון אפריקה על ידי העלייה מהאימפריה הרוסית ומצפון אפריקה (עמ' 269). הידיעות על הציפיות המשיחיות

ומורגנשטרן עצמו מציין שהתבטאויותיו המשיחיות של לעהרן הן מתחילת שנות השלושים (עמ' 143). מעקב אחר היחסים בין הפקוא"מ ל'פקידי קושטא' הוא ראשוני במחקר, ויש בו עניין רב להבנת מצבה הכלכלי והחברתי של הקהילה היהודית בארץ בתקופה האמורה.

בפרק החמישי (עמ' 147-180) מתאר המחבר את עיצוב סדרי ה'חלוקה' בארץ בתקופה האמורה, בין פרושים לחסידים ובין אשכנזים לספרדים. פרק זה כולל מידע חשוב ביותר להבנת דרכי פרנסתו של היישוב היהודי בארץ במאה התשע-עשרה. כן הוא משחזר במדויק את התפתחות מערכת היחסים בין 'היישוב הישן' בארץ לבין תומכיו בחו"ל.

בפרק השישי (עמ' 181-227) מוצג מאבקה של ירושלים על ההגמוניה ביישוב היהודי בארץ-ישראל. המחבר מתמקד במאבקו של ר' ישראל משקלוב להחזיק בשליטה גם על אנשי ירושלים, ומנגד במאמציהם של הפרושים בירושלים להשתחרר מלחצו ולארגן להם מקורות ל'חלוקה' עצמאית מהכולל בצפת. את הפעילות של הקהילה הפרושית בירושלים לעצמאות ניהל שלמה זלמן צורף (ראש"ז). המחבר מתאר עוד בפרק זה את הסכסוכים בין כולל הפרושים בירושלים לכולל בצפת ולפקוא"מ באמסטרדם. אף שהפקוא"מ ו'רוזני וילנה' היו ממפרנסי הכולל, הוא לא רצה לקבל את מרותם, שכן אנשיו הניחו שהתמיכות בו נובעות מזכותו ולא מחסד תומכיו. הפולמוס בין שני הכוללים הפרושיים בצפת ובירושלים באשר לסיבות לרעש בצפת, הוא דוגמה מאלפת לחשיכה מסורתית על שכר ועונש ולשימוש במציאות להוכחת עמדות אידאולוגיות (עמ' 206-207). בפרק זה עוסק המחבר גם בפעילותו ובאישיותו של ר' משה מגיד (ריבלין) על סמך מקורות חדשים. ר' משה מגיד התמנה על ידי 'רוזני וילנה' למנהיג הכולל ונשלח ארצה

בפזורה היהודית לקראת שנת ת"ר כבר תועדו היטב במחקר ההיסטורי (עמ' 277-279). מורגנשטרן מרחיב גם בעניין הוויכוחים מסביב לשנת ת"ר בין תומכים למתנגדים (עמ' 273-290).

הפרק השמיני (עמ' 291-316) עוסק בעיתונות היהודית באירופה ובעניינה בארץ-ישראל. פעילות הפקוא"מ עלתה לדיון ציבורי בעיתונות ונמתחה עליה ביקורת, ואין תמה בכך, שהרי היה זה בסופו של דבר ארגון של איש אחד בעל קפריזות ופניות לב (עמ' 291-306). לעהרן היה אורתודוקס שמרן, ומכאן התנגדותו לכל ניסיון לבנות בירושלים בית חולים. בעניין זה יצא נגד כוחות גדולים כמו משה מונטיפיורי, משפחת רוטשילד ולדוויג פיליפסון, עורך ה'אלגמיינה צייטונג דס יודנטומס' (*Allgemeine Zeitung des Judentums*), העיתון הפופולרי בקרב יהודי גרמניה באותה תקופה (עמ' 308). הצלחתו של לעהרן למנוע הקמת בית חולים יהודי בירושלים בזמנו מוכיחה את מעמדו החזק בקהילה היהודית בארץ באותה תקופה. בסוף הפרק דן מורגנשטרן בחלקה של העיתונות היהודית באירופה בהעלאת נושא הלאומיות היהודית על הבמה הציבורית ומביא חומר רב חשיבות שיש לבדוק אותו בהקשר של הדיון על ראשית הלאומיות היהודית (עמ' 313-316). חוקרים כבר הצביעו בעבר על כתבות בעלות אופי לאומי ב'ג'ז'איש כרוניקל' באותה תקופה, אבל לא נערכה בדיקה שיטתית של מקורות אלה בקשר לדיון העקרוני על ראשית הלאומיות היהודית.

בפרק התשיעי (עמ' 317-355), שכותרתו 'השינויים בחברה היהודית ובהנהגה בירושלים בשנים תר"ח-תר"ך', מתאר המחבר את ירידת כוחו של לעהרן ביישוב היהודי בארץ ואת התגברות השפעתו של מונטיפיורי (עמ' 332). כן מתואר היטב המשבר שחל בסוף שנות ה-30 ותחילת שנות ה-40 בתוך העדה הספרדית בין

תומכי הרב יונה משה נבון לתומכי הרב חיים אברהם גאגין, כאשר לעהרן נמצא בצדו של גאגין מצד אחד של המתרס. בפרק זה עוסק המחבר גם ביחסים שבין העדה הספרדית למערביים (צפון אפריקאים), נושא חשוב בתולדות התפתחות העדה הספרדית בירושלים במאה התשע-עשרה (עמ' 336-345). עוד הוא נוגע בפרק זה בהקמת כולל ורשה, שסימן והוביל את מגמת ההתחלקות של הכוללים לפי ארצות מוצא (עמ' 345-352). וכן הוא סוקר את היחסים שבין הכולל הפרושי

מצבת האשה מלכה באב"ד מצפת בבית העלמין היהודי בברודי. נראה שירדה מן הארץ לאחר פרעות מרד הפלאחים בשנת 1834. איור בספרו של אריה מורגנשטרן (עמ' 274)

בארץ להתגברות העניין היהודי בשיבה אל הארץ. הוא קושר את העניין המשיחי היהודי בעניין המשיחי הנוצרי בעיקר האנגליקני, ומסביר את שיתוף הפעולה של ר' מנחם מנדל משקלוב עם המיסיון האנגליקני כשותפות גורל בין שתי תנועות משיחיות שהאמינו כי האחת תלויה באחרת (עמ' 373). אם מסקנה זו נכונה, היא כמובן מעניינת מאוד. תקופת ממשלו של מחמד עלי בארץ-ישראל בשנות השלושים שיפרה את מצבה של הארץ בעיני יהודים ולא יהודים. לטענת מורגנשטרן תמיכתה של הדיפלומטיה הבריטית בהחזרת השלטון העות'מאני על ארץ-ישראל הושפעה מעמדת המיסיון הבריטי, שרצה בהשבת היהודים לארץ, מטרה שהיה סיכוי טוב יותר להשיגה תחת חסות שלטון העות'מאנים (עמ' 374). הוא גם מרחיק לכת בטענתו שהפרושים המשיכו בברית עם שוחרי הפרודוקטיוויזיה והמודרניזציה של הארץ, מפני שראו בתהליכים אלה אמצעי לשיפור סיכויי קירוב הגאולה (עמ' 375). הוא אף תולה את הקנאות במיעוט קטן בין האשכנזים שמוצאו בפולין ולא בין הפרושים (עמ' 376). עוד הוא טוען שהקנאות דווקא שיפרה את כוח משיכתה של הארץ בעיני יהודים ממרכז אירופה ומזרחה שברחו מפני המודרנה (עמ' 377). אולם הצורך בריבוי החרמות על ה'שקאלעס' (בתי הספר המודרניים) מוכיח את כישלון הקנאים לכפות את דעתם. גם טענתו של מורגנשטרן באשר לפיצול ההנהגה האשכנזית בין קנאים למתונים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, בניגוד לאחדות במחצית הראשונה, סותרת את הידוע לנו באשר לפילוג במחצית הראשונה של המאה בין ר' מנחם מנדל משקלוב לבין ר' ישראל משקלוב, ובין סיעת ה'חצר' לסיעת ה'חורבה', לעומת ההרמוניה בין ר' שמואל סלנט לבין הרב מאיר אוירבאך במחצית השנייה של המאה. הפילוג בין סלנט לבין ר' משה יהושע לייב דיסקין לאחר פטירתו

לבין המיסיונרים (עמ' 352-355), ומאיר בכך פן מיוחד ביחסים שבין היישוב בארץ לבין המיסיונרים, בעיקר האנגליקנים. הפרק העשירי (עמ' 356-371) שהוא הפרק האחרון בספר, עוסק בתחילת המודרניזציה של היישוב היהודי בירושלים בשנים 1854-1860. בפרק זה מתוארת בצורה מאלפת שליחותו של ד"ר אלברט כהן לירושלים, שבא מטעם הברון רוטשילד והקים בעיר את בית החולים 'מאיר רוטשילד' ומוסדות אחרים (עמ' 358); שליחות זו הייתה בבחינת בשורה ראשונה לניסיונות המודרניזציה של יהודי ארץ-ישראל על ידי גורמים יהודיים בחו"ל. מורגנשטרן כותב על התחרות שהתפתחה בין רוטשילד למונטיפיורי על ההשפעה בירושלים בעקבות ביקור זה, ועל היחלצותו המהירה של מונטיפיורי לערוך ביקור גומלין בירושלים בשנת 1855. ביקורו הרביעי של מונטיפיורי בארץ הביא להקמת מוסדות חינוך ובתי מלאכה, מה שלא עלה בידו להשיג בביקורו השלישי, בשנת 1849, ובעיקר הוא הצליח בביקור זה להניח יסודות לשכונה הראשונה מחוץ לחומות, שכונת משכנות-שאננים (מתחילה יועד המקום להקמת בית-חולים). בסוף הפרק דן המחבר בפולמוס שהתעורר סביב הקמת בית ספר 'למל', וגם בעניין זה הוא מביא חומרים שלא היו ידועים עד כה (עמ' 364-371). בזכות בקיאותו הרבה של המחבר בכל הקשור בפעילותם של הגורמים השונים ביישוב כולל הפקוא"מ וגורמים אירופיים יש ברבריו להאיר את סיפור המעשה מצדדים שונים, ולהסביר את השתלבותם של הגורמים השונים בתולדות המעשה. באירוע זה נפרצה פרצה חשובה לכניסתם של גורמים יהודיים מערב אירופיים למערך הכוחות שהשפיע על תולדות ה'יישוב הישן' עד מלחמת העולם הראשונה. בסיכום הספר (עמ' 372-381), מקשר המחבר בין התגברות המעורבות של המעצמות בנעשה

של אוירבאך לא הוביל להתהוות מחנות שקולים, וסלנט המשיך להחזיק בהנהגה בעזרת ראשי ישיבת 'עץ חיים' ו'ועד כל הכוללים' ומזכירו הנמרץ ר' יוסף ריבלין. מסקנותיו של מורגנשטרן הן אפוא חדשניות אבל צריכות עדיין בדיקה. אין להפריז בחשיבות הספר 'השיבה לירושלים' בשחזור מדוקדק של האירועים ובפרישת תמונה רחבה של תולדות היישוב היהודי בארץ במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה. ספר זה, לצד חיבוריו הקודמים של המחבר, מציב אותו בקדמת המחקר של 'היישוב הישן' הארץ-ישראלי במאה התשע-עשרה. למרות הסתייגותי ממספר מושגים מרכזיים שבהם משתמש המחבר וספקותי באשר לחלק ממסקנותיו, אני סבור שכל חוקר של היישוב היהודי בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה חייב להביא בחשבון מחקר מדוקדק זה על תולדות היישוב האשכנזי בארץ במחצית הראשונה של אותה מאה. גם מסקנותיו הנוגעות למחצית השנייה של המאה חייבות לעמוד לפני כל חוקר של תחום זה בהיסטוריוגרפיה של יהודי ארץ-ישראל בתקופה המודרנית.

ספר זה הוא מהחשובים ביותר שנכתבו על יהודי ארץ-ישראל בתקופה הנדונה. כה לחי למחבר ולהוצאה!